

A Thematic Analysis of the Mystical Thought of ‘Umar bin al-Hafiz of Yemen: Emphasizing His Social Approach

Seyed Javad Hosseini¹ , and Seyed Ali Bathaei²

1. Researcher, Research Institute for Women and Family Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran.

(Corresponding Author) Email: s.j.hosseini@urd.ac.ir

2. Department of Social Sciences, Faculty of Studies on Islamic Nations, University of Religions and Denominations, Qom, Iran.

Email: a.bathaei@urd.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 09 September 2025

Received in revised form: 22 October 2025

Accepted: 26 November 2025

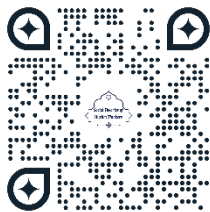
Published online: 21 March 2026

Keywords:

Critique of extremism, Omar bin .Hafiz, Reform of religious discourse, Social mysticism, Thematic analysis.

ABSTRACT

In a world where Muslim societies face complex social and cultural challenges, the study of a form of mysticism that directly engages with social issues appears essential. This research aims to examine the role of the thought of ‘Umar bin Hafiz, a contemporary Yemeni preacher, in redefining social mysticism and its impact on Muslim communities. Employing a thematic analysis within a qualitative framework, the study investigates bin Hafiz’s mystical perspectives through an analysis of seven published interviews (2002–2011) in Yemeni and international media. Data were analyzed using MAXQDA software and Braun and Clarke’s six-phase framework, resulting in the extraction of 191 codes. To ensure the validity and reliability of the thematic analysis and the accuracy of coding, Holsti’s coefficient was applied. The findings identify six central themes: social mysticism rooted in moderation and ethics, reform of religious discourse, rejection of violence and promotion of justice, dialogue and coexistence, critique of extremism, and the significance of knowledge and religious education. Bin Hafiz conceptualizes mysticism as a means for self-purification, service to humanity, and the strengthening of social solidarity. In his thought, mosques are centers of spiritual and moral cultivation that must remain safeguarded from politicization. Rejecting violence and excommunication, he emphasizes dialogue, justice, and cooperation with non-Muslims as pathways to social cohesion. Furthermore, authentic religious knowledge and rationality, in his view, provide the foundation for preventing doctrinal deviations and fostering societal reform. This study demonstrates that bin Hafiz’s thought, by integrating spirituality, ethics, and social engagement, offers a comprehensive model for spiritual education and for addressing pressing challenges such as extremism and cultural fragmentation.

Cite this article: Hosseini, S. J. and Bathaei, S. A. (2026). A Thematic Analysis of the Mystical Thought of ‘Umar bin al-Hafiz of Yemen: Emphasizing His Social Approach. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 16(1); 73-92. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.402076.1823>

© Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.402076.1823>

Introduction and Problem Statement

Mysticism and intuitive knowledge of the Almighty God constitute one of the fundamental and innate needs of human beings, and throughout history, they have played a decisive role in shaping spiritual orientations as well as individual and social conduct. Within the Islamic tradition, this inclination is manifested as Islamic Mysticism (ʿIrfān), which—drawing upon revealed texts and the teachings of the Shariʿa—delineates the path of human perfection through piety, self-purification, and connection with the Absolute. Islam represents a comprehensive and realistic system of thought that addresses all dimensions of human needs, whether worldly or otherworldly, physical or spiritual, rational or emotional, and individual or collective. Genuine Islamic mysticism, in addition to its personal dimension, also encompasses a social aspect. Historically, this has given rise to currents of social mysticism that have played a pivotal role in the spread of Islam across regions such as Southeast Asia, the Indian subcontinent, and North Africa. Muslim mystics, through peaceful approaches attuned to the needs of the people, significantly contributed to the dissemination of Islam as well as intellectual and social transformations.

Nevertheless, much of contemporary research has focused on the individual dimensions of mysticism, while its social aspects have remained relatively underexplored. Contemporary transformations within Islamic societies, coupled with the need to redefine the role of religion and spirituality in the public sphere, highlight the importance of revisiting the thought of mystics who situated mysticism in interaction with society. One prominent figure in this context is ʿUmar bin Ḥafīz, a Yemeni mystic and scholar, and the founder of Dār al-Muṣṭafā, an educational, research, and missionary institute. His intellectual project offers a novel paradigm of Islamic mysticism that simultaneously maps individual and collective spiritual paths, thereby revitalizing spirituality within the collective life of Muslims. Despite his wide-reaching influence across Muslim communities, systematic scholarly investigation into the themes of social mysticism in his thought remains scarce. This study, therefore, raises the following central question: How do ʿUmar bin Ḥafīz’s conceptions of social mysticism contribute to redefining the position and function of mysticism in contemporary Islamic society, and what are the key components of this approach?

Literature Review

No research to date has directly examined the social mysticism of ʿUmar bin Ḥafīz. However, several studies have addressed other figures. Qarqarachi et al. (2022) describe social mysticism in terms of guidance, education, and guardianship, viewing it as a force that directs society toward rationality, spirituality, freedom, and justice. In their comparative study of Shafiʿi Kadkani and Lukács, they emphasize a return to authentic values such as compassion and self-sacrifice. Roudgar (2021) introduces social mysticism within Motahhari’s intellectual framework as a field aligned with the social sciences, manifesting in cognitive, emotional, and behavioral domains, and providing a foundation for theorizing the relationship between the individual and society in Islamic civilization. Motahhari, adopting a philosophical lens, reconstructs mysticism both positively (through the reformulation of concepts) and negatively (through critique of historical Sufism based on the Qurʾān and Sunna). Collectively, existing studies reveal a general paucity of scholarship on social mysticism

Research Method

This study employs a qualitative approach using thematic analysis. According to Kasiram (2008), qualitative research analyzes data within its natural context without reducing it to numerical form. Thematic analysis (Braun & Clarke, 2006; 2022) constitutes a systematic process for identifying meaningful patterns in qualitative data and proceeds through Braun and Clarke's six-stage framework: familiarization, generating initial codes, searching for themes, reviewing, defining and naming themes, and reporting (Clarke, 2024).

The research corpus consists of seven interviews with 'Umar bin Ḥafīz published in Yemeni and international media between 2002 and 2011, including 26 September, al-Mo'tamar Net, al-Ahram al-'Arabī, al-Jadwa, The New York Times, Shu'ā' al-Amal, and SBS Australia. These interviews directly reflect his ideas within diverse cultural, political, and religious contexts, thus enabling comparative analysis.

From these sources, 191 codes were extracted. Data saturation was achieved in accordance with the criteria outlined by Guest, Bunce, and Johnson (2006). Reliability was assessed using Holsti's formula (Holsti, 1969; Neuendorf, 2002), yielding an intercoder agreement rate of 91%, which indicates strong consistency and dependability of findings.

Theoretical Considerations

'Umar bin Muḥammad bin Sālim bin Ḥafīz (b. 1963, Tarim, Yemen) is a descendant of Imām Ḥusayn ('a) and the al-Ba'lawī Hāshimite family of Ḥaḍramawt. Trained in religious sciences under his father and other scholars of Ḥaḍramawt, he began teaching at the age of 15. Owing to political pressures from the communist regime, he migrated and subsequently taught in the Ḥaramayn, Oman, and Ḥaḍramawt. In 1994, he established Dār al-Muṣṭafā, with a focus on religious education, self-purification, and nurturing a dynamic generation to propagate Islamic teachings. He has traveled widely and participated in conferences such as al-Azhar (2002), Malaysia (2003), Sri Lanka (2002), the UAE (2004), Kuwait (2006), Cambridge (2008), and Chechnya (2016). He was also a signatory to the "Common Word Between Us and You" (2007). His works include *Is'āf Ṭalībī Riḍā al-Khallāq*, *al-Khiṭāb al-Islāmī fī al-Mu'assasāt al-Dīniyya*, among others. In *The Muslim 500* (2025), he ranked second among the most influential Muslims worldwide.

Social mysticism arises from the synthesis of 'irfān (intuitive knowledge of God through the heart; Misbah Yazdī, 2019) and *ijtimā'* (collective assembly and consensus; Ibn Manẓūr, 1993), linking personal spiritual practice to social functions. This approach positions mysticism as an instrument for collective welfare, justice, and ethical living (Jawadi Amuli, 1996; Abdollahi & Ramazani, 2022). According to 'Umar bin Ḥafīz (2009; 2011), the realization of this vision requires returning to the Prophet's mission, practicing sincerity, and embodying mercy.

Findings

The thematic analysis conducted with MAXQDA identified six overarching themes:

- Social mysticism grounded in moderation and Islamic ethics (emphasizing the Prophetic model, sincerity, benevolence, and Sufism as self-purification).

- Reform of religious discourse and the role of religious institutions (mosques as centers of purification, responsibility of scholars in guidance).
- Rejection of violence and promotion of social justice (condemnation of domestic violence, terrorism, and misuse of jihad; emphasis on just governance).
- Dialogue, coexistence, and social cooperation (clarifying religion, cooperation with non-Muslims on the basis of shared values).
- Critique of extremism and takfir (rooted in ignorance and misunderstanding, addressed through education and training).
- Centrality of knowledge and religious education (pursuit of authentic knowledge, reform of the umma through faith).

These six themes, distilled from 191 codes, collectively articulate the coherent structure of his social mysticism.

Conclusion

This study aims to reinterpret and systematize the mystical–social thought of ‘Umar bin Hafiz, offering a redefinition of the role of Islamic mysticism (‘irfān) in the collective life of Muslims. In his view, mysticism is not an individual or isolationist experience but an active, reformative, and society-oriented force grounded in self-purification, ethics, social justice, and service to humanity. The research employs a qualitative approach and thematic analysis based on Braun and Clarke’s six-phase model, using data derived from seven international interviews conducted between 2002 and 2011. The findings indicate that, in bin Hafiz’s thought, mysticism becomes a framework for dialogue, coexistence, critique of extremism, and the pursuit of social justice. He bases his mystical model on sound religious knowledge, moral education, and social responsibility, emphasizing the role of religious institutions in reforming religious discourse and fostering spiritual and ethical development within society.

The theoretical implications of the study include the enrichment of the concept of social mysticism, the redefinition of the relationship between religiosity and modernity, the clarification of the link between mysticism and social rationality, and the establishment of a theoretical framework for countering extremism. On a practical level, bin Hafiz’s model can serve as a foundation for cultural policymaking, multidimensional education, social cohesion, ethical reform, and sustainable development. Overall, the study elevates Islamic mysticism from an individual pursuit to a socially engaged, rational, and ethically grounded discourse, contributing to the intellectual and civilizational renewal of contemporary Islam. Future research is recommended to explore bin Hafiz’s written works, conduct comparative studies with other modern mystics, examine the practical influence of his disciples through field studies, and apply his model in educational sciences, positive psychology, and cultural management.

Author Contributions: All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: The authors avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Data available on request from the authors.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflicts of interest in this study, and all authors have read the manuscript and agreed to its publication.

Declaration of AI Use: The authors have used no artificial intelligence tools.

Acknowledgements: The authors would like to thank anonymous reviewers for their valuable suggestions in manuscript revision.

تحلیل مضمون اندیشه‌های عرفانی عمر بن الحفیظ یمنی با تأکید بر ترویج رویکرد اجتماعی

سید جواد حسینی^۱ ، و سید علی بطحائی^۲

۱. پژوهشگر پژوهشکده مطالعات زن و خانواده، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: s.j.hosseini@urd.ac.ir

۲. گروه علوم اجتماعی، دانشکده مطالعات ملل اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران. رایانامه: a.bathaei@urd.ac.ir

چکیده

در جهانی که جوامع اسلامی با چالش‌های اجتماعی و فرهنگی مواجه‌اند، بررسی عرفانی که به مسائل اجتماعی می‌پردازد، ضروری به نظر می‌رسد. این پژوهش با هدف بررسی نقش اندیشه‌های عمر بن حفیظ، خطیب معاصر یمنی، در بازتعریف عرفان اجتماعی و تأثیر آن بر جوامع اسلامی انجام شده است. در مطالعه پیش‌رو به روش تحلیل مضمون و رویکرد کیفی، اندیشه‌های عرفانی بن حفیظ با تحلیل هفت مصاحبه منتشر شده (۲۰۱۱-۲۰۲۲) در رسانه‌های یمنی و بین‌المللی بررسی شد. داده‌ها با نرم‌افزار مکس کیودا و در چارچوب شش مرحله‌ای براون و کلارک تحلیل و ۱۹۱ کد استخراج شدند. برای سنجش اعتبار روایی تحلیل مضمون و اطمینان از دقت و صحت کدگذاری‌ها از ضریب هولستی استفاده شد. یافته‌ها شش مضمون اصلی را شناسایی کردند: عرفان اجتماعی مبتنی بر اعتدال و اخلاق، اصلاح گفتمان دینی، پرهیز از خشونت و ترویج عدالت، گفتگو و هم‌زیستی، نقد افراط‌گرایی و اهمیت علم و تربیت دینی. بن حفیظ عرفان را ابزاری برای تزکیه نفس، خدمت به خلق و تقویت همبستگی اجتماعی تعریف می‌کند. مساجد در اندیشه او مراکز تربیت معنوی و اخلاقی‌اند که باید از سیاسی‌سازی مصون بمانند. او با رد خشونت و تکفیر، بر گفتگو، عدالت و همکاری با غیرمسلمانان برای انسجام اجتماعی تأکید دارد. علم دینی معتبر و عقلانیت نیز در دیدگاه او بستری برای پیشگیری از انحرافات عقیدتی و اصلاح جامعه فراهم می‌کند. این پژوهش نشان می‌دهد اندیشه‌های بن حفیظ، با پیوند معنویت، اخلاق و کنش اجتماعی، الگویی جامع برای تربیت معنوی و مقابله با چالش‌هایی نظیر افراط‌گرایی و گسست‌های فرهنگی ارائه می‌دهد.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

کلیدواژه‌ها:

اصلاح گفتمان دینی، تحلیل مضمون، عرفان اجتماعی، عمر بن الحفیظ، نقد افراط‌گرایی.

استاد: حسینی، سید جواد؛ و بطحائی، سید علی (۱۴۰۵). تحلیل مضمون اندیشه‌های عرفانی عمر بن الحفیظ یمنی با تأکید بر ترویج رویکرد اجتماعی. *نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، ۱۶(۱): ۷۳-۹۲.

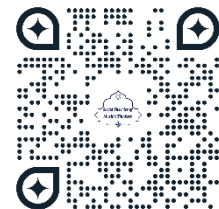
<https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.402076.1823>

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.402076.1823>

مقدمه و بیان مسئله

عرفان و معرفت شهودی به خداوند متعال از نیازهای فطری و بنیادین انسان به‌شمار می‌آید و در طول تاریخ همواره نقشی تعیین‌کننده در شکل‌دهی به گرایش‌های معنوی و سلوک‌های فردی و اجتماعی ایفا کرده است. این گرایش در سنت اسلامی با عنوان «عرفان اسلامی» جلوه‌ای اصیل یافته و براساس متون وحیانی و آموزه‌های شریعت، مسیر کمال انسان را از طریق تقوا، تهذیب نفس و اتصال به کمال مطلق ترسیم کرده است. عرفان ناب اسلامی علاوه بر جنبه فردی، واجد بعد اجتماعی نیز هست و از این رهگذر، در بستر تاریخ اسلام جریان‌هایی از «عرفان اجتماعی» را پدید آورده که هم در گسترش اسلام در مناطق مختلف از جمله جنوب شرق آسیا و شبه‌قاره هند و سایر بلاد و هم در اصلاح اجتماعی و تربیت انسان‌ها نقش‌آفرین بوده‌اند. بررسی حرکت‌های صوفیانه در جنوب شرق آسیا، شبه‌قاره هند (لاپیدوسی، ۱۳۸۱: ۶۶۴؛ موثقی، ۱۳۸۱: ۱۸۸) و شمال آفریقا (موثقی، ۱۳۸۴: ۴۶۱-۴۶۳) نشان می‌دهد عارفان مسلمان با رویکردی مسالمت‌آمیز و همساز با نیازهای مردم، در نشر اسلام و ایجاد تحولات معرفتی و اجتماعی مؤثر بوده‌اند.

با وجود این، بسیاری از پژوهش‌های معاصر، کمتر به ابعاد اجتماعی عرفان پرداخته‌اند و تمرکز بیشتری بر جنبه‌های فردی سلوک عرفانی داشته‌اند (نصر، ۱۳۹۱). این در حالی است که تحولات جوامع اسلامی معاصر و نیاز به بازتعریف نقش دین و معنویت در عرصه‌های اجتماعی، ضرورت واکاوی اندیشه‌های عارفانی را که عرفان را در تعامل با اجتماع و نه صرفاً در خلوت فردی جستجو کرده‌اند، آشکار می‌سازد. یکی از چهره‌های برجسته این جریان، «عمر بن الحفیظ» خطیب یمنی و بنیان‌گذار مؤسسه آموزشی، پژوهشی و تبلیغی دارالمصطفی است که اندیشه‌های او الگویی نوین از عرفان اسلامی را عرضه می‌کند؛ الگویی که سلوک فردی و اجتماعی را توأمان ترسیم می‌کند و می‌کوشد معنویت را در متن حیات جمعی مسلمانان احیا کند. با وجود تأثیر گسترده عمر بن حفیظ، هیچ پژوهش نظام‌مندی به روش تحلیل مضمون به واکاوی اندیشه عرفان اجتماعی او نپرداخته است. پرسش اصلی این پژوهش آن است که اندیشه‌های عمر بن حفیظ در حوزه عرفان اجتماعی چگونه به بازتعریف جایگاه و کارکرد عرفان در جامعه اسلامی معاصر کمک می‌کند و مهم‌ترین مؤلفه‌های این رویکرد چیست.

پیشینه پژوهش

در حوزه اندیشه‌های عرفان اجتماعی، شخصیت‌های مختلفی مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته‌اند. قرقرچی و همکاران (۱۴۰۱) به این نتیجه رسیدند که عرفان اجتماعی براساس هدایت، تربیت و ولایت، جامعه را به سمت عقلانیت، معنویت، حریت (آزادی درونی و بیرونی) و عدالت سوق می‌دهد. این فرایند نیازمند رشد حداقلی عقلی و معنوی جامعه است. آن‌ها در مقایسه‌ای بین عرفان اجتماعی شفیع کدکنی و لوکاچ، به دیدگاه لوکاچ اشاره کردند که معتقد است انسان با بازگشت به ارزش‌های اصیل و معنوی، مانند یاری دیگران و مهرورزی، می‌تواند رضایت روحی یابد. شفیع کدکنی نیز در اشعارش با زبانی نمادین و بهره‌گیری از عناصر طبیعی، به عشق، انسانیت، آزادی و معرفت می‌پردازد و دغدغه‌های وطن و جامعه را طرح می‌کند. لوکاچ خودآگاهی اخلاقی را در فداکاری می‌بیند و نظریه‌هایی برای ایجاد نظم اجتماعی ارائه می‌دهد که وابستگی اقتصادی و تنزل کرامت انسانی را پایان دهد. این مقاله اندیشه‌های این دو را بررسی می‌کند. رودگر (۱۴۰۰) عرفان اجتماعی را در منظومه فکری مرتضی مطهری، دانشی می‌داند که اصول و مسائل عرفان اسلامی را با مبانی، مقوله‌ها و غایات علوم اجتماعی هم‌راستا می‌کند و در ساحت‌های بینشی، گرایشی و کنشی عارفان اصیل متجلی می‌سازد. این رویکرد، عرفان اجتماعی را به‌عنوان بستری برای تبیین رابطه فرد و جامعه در چارچوب تمدن اسلامی مطرح می‌کند. از این‌رو، تبیین و تشریح عرفان اجتماعی از اهمیت، ضرورت و حساسیت ویژه‌ای در نظام اندیشه فردی، زیست اجتماعی و به‌ویژه تمدن‌سازی اسلامی برخوردار است. مطهری با نگاهی فیلسوفانه و بهره‌گیری از فلسفه مضاف و معرفت‌شناسی درجه دوم، به این حوزه توجه نشان داده و در دو مسیر به بازسازی و نقد عرفان پرداخته است: نخست، نقد ایجابی عرفان موجود از طریق بازشناسی و بازسازی مفاهیم، مبانی و مقامات عرفانی، و دوم، نقد

سلبی عرفان و تصوف تاریخی با تکیه بر منطق قرآنی، سنت و سیره معصومان (ع). این رویکرد، عرفان اجتماعی را به‌عنوان الگویی جامع برای تعامل فرد و جامعه در راستای تحقق آرمان‌های تمدنی معرفی می‌کند.

پژوهش‌های انجام‌شده نشان‌دهنده آن است که در حوزه عرفان اجتماعی «عمر بن حفیظ» هیچ‌گونه مطالعه و پژوهشی انجام نشده است. پژوهش حاضر با تحلیل مضمون اندیشه‌های عرفانی عمر بن حفیظ و تبیین رویکرد اجتماعی نهفته در آن، تلاشی نوآورانه در گسترش ادبیات علمی عرفان اجتماعی و بازشناسی ظرفیت‌های معاصر آن به‌شمار می‌آید.

روش پژوهش

رویکرد این پژوهش کیفی است. براساس تعریف نواری و مارتینی (Kasiram, 2008)، رویکرد کیفی داده‌ها را در بستر طبیعی آن‌ها و بدون تبدیل به اعداد یا نمادهای کمی تحلیل می‌کند و پدیده‌ها را در زمینه واقعی خود بررسی می‌کند. در این پژوهش، از روش تحلیل مضمون بهره گرفته شده است؛ تحلیلی که روشی کارآمد برای شناسایی، تحلیل و گزارش الگوهای معنادار در داده‌های کیفی شناخته می‌شود. تحلیل مضمون فرایندی نظام‌مند است که با سازمان‌دهی داده‌های متنی پراکنده و متنوع، آن‌ها را به مجموعه‌ای منسجم، غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (Braun & Clarke, 2006). نسخه‌های مدرن تحلیل مضمون براساس میزان اتکای آن‌ها به روش‌های کیفی طبقه‌بندی شده‌اند (Braun & Clarke, 2022). چارچوب شش مرحله‌ای براون و کلارک -آشنایی با داده‌ها، تولید کدهای اولیه، جستجوی مضامین، بررسی مضامین، تعریف و نام‌گذاری مضامین و نوشتن گزارش- همچنان سنگ‌بنای انجام تحلیل مضمونی قوی است (Braun & Clarke, 2024). هر مرحله به‌طور سیستماتیک به توسعه بینش‌های معنادار کمک می‌کند و درعین حال به محقق اجازه می‌دهد تا در طول فرایند، فعالانه با داده‌ها درگیر باشد.

جامعه آماری این پژوهش، شامل مجموعه‌ای از مصاحبه شبکه‌های مختلف رسانه‌ای با عمر بن الحفیظ یمنی در بازه‌ای ده‌ساله است که در منابع مکتوب و دیداری-شنیداری داخلی و بین‌المللی منتشر شده‌اند. جامعه آماری پژوهش شامل هفت مصاحبه انجام‌شده با روزنامه یمنی ۲۶ سپتامبر (۲۰۰۲)، روزنامه الکترونیکی یمنی المؤتمر نت (۲۰۰۳)، مجله الاهرام العربی (۲۰۰۳)، روزنامه الجدوه (۲۰۰۸)، نیویورک تایمز (۲۰۰۹)، مجله یمنی شعاع الأمل (۲۰۱۰) و مصاحبه‌ای با کانال SBS استرالیا (۲۰۱۱) است. اهمیت این مصاحبه‌ها در آن است که بازتابی مستقیم و اصیل از اندیشه‌های اجتماعی و عرفانی وی در بسترهای مختلف فرهنگی، سیاسی و دینی هستند. تنوع زمانی و جغرافیایی منابع، امکان تحلیل تطبیقی و روندی را فراهم می‌سازد و به فهم تحولات فکری او کمک می‌کند. این مصاحبه‌ها به‌عنوان داده‌های کیفی، منبع اصلی برای استخراج مضامین عرفان اجتماعی در اندیشه‌های الحفیظ هستند.

براساس معیارهای تحلیل کیفی و مطابق با رویکردهای پیشنهادی در مطالعات روش‌شناسی (Guest, Bunce, & Johnson, 2006)، در این پژوهش با توجه به استخراج بیش از ۱۹۱ کد، تکرار معنادار مضامین اصلی و عدم ظهور مضامین جدید در مراحل پایانی تحلیل، می‌توان نتیجه گرفت که اشباع نظری محقق شده است. به عبارت دیگر، داده‌های جدید صرفاً موجب تقویت مضامین پیشین شده‌اند و هیچ دسته یا مفهوم تازه‌ای به ساختار تحلیل نیفزوده‌اند؛ امری که نشانه‌ای از کفایت حجم داده و جامعیت تحلیل محسوب می‌شود.

درصد توافق، یکی از شاخص‌های ساده و پرکاربرد در ارزیابی میزان اعتبار روایی تحلیل‌های کیفی، به‌ویژه در فرایند کدگذاری داده‌ها به‌شمار می‌رود. این شاخص بیانگر درصد توافق میان کدگذاران درخصوص کدگذاری واحدهای یکسان از داده‌ها است (Neuendorf, 2004).

(2002). روش هولستی^۱ (Holsti, 1969) نیز گونه‌ای اصلاح‌شده از شاخص درصد توافق است که در شرایطی که کدگذاران روی نمونه‌های متفاوت از داده‌ها کدگذاری انجام داده باشند، کاربرد بیشتری دارد. فرمول این روش به شرح زیر است:

$$PAo = \frac{2A}{N1 + N2}$$

در این معادله، PAo درصد توافق میان دو کدگذار را نشان می‌دهد. A بیانگر تعداد مواردی است که هر دو کدگذار به تصمیم مشترک رسیده‌اند و N1 و N2 به ترتیب، نشان‌دهنده تعداد تصمیمات هریک از کدگذاران است. در صورت دستیابی به ضریب هولستی بالاتر از ۸۰ درصد، توافق بین پژوهشگران به طور قابل قبولی تأیید می‌شود و اعتبار کدگذاری‌ها افزایش می‌یابد. در صورتی که میزان توافق پایین‌تر از حد مطلوب باشد، فرایند کدگذاری مجدداً مورد بازنگری و اصلاح قرار می‌گیرد تا اعتبار تحلیل‌ها بهبود یابد. در این پژوهش، برای سنجش اعتبار روایی تحلیل مضمون و اطمینان از دقت و صحت کدگذاری‌ها، از ضریب هولستی استفاده شد. داده‌های این پژوهش با اتکا بر هفت مصاحبه عمر الحفیظ با روزنامه‌ها و شبکه‌های خبری گردآوری شده است. این محدودیت با هدف تمرکز بر بازنمایی اندیشه‌های عرفانی و اجتماعی در گفت‌وگو با رسانه‌های سازگاری با روش تحلیل مضمون توجیه می‌شود و ممکن است بررسی سایر آثار مکتوب بن حفیظ مانند کتاب‌های او ابعاد جدیدی را آشکار کند.

ملاحظات نظری

حییب عمر بن محمد بن حفیظ

عمر بن محمد بن سالم بن حفیظ، خطیب و واعظ، رئیس دارالمصطفی برای مطالعات اسلامی در شهر تریم یمن و عضو شورای عالی مشورتی موسسه طابه در ابوظبی است. در سال ۱۹۶۳، در شهر تریم از توابع حضرموت یمن به دنیا آمد. او خود را از نوادگان امام حسین (ع) می‌داند و از خاندان هاشمی البعلاوی حضرمی است. او در تریم، تحت نظر پدرش، مفتی و عالم برجسته منطقه و علمای بزرگ حضرموت، مراتب مختلف علوم دینی از جمله فقه، تفسیر، حدیث، اصول، عقاید، زبان عربی و آداب اسلامی را آموخت. در پانزده سالگی به تدریس و موعظه پرداخت و هم‌زمان به یادگیری ادامه داد. در سال ۱۹۸۱ به دلیل فشارهای رژیم کمونیستی یمن به شهر البیضاء مهاجرت کرد و فعالیت‌های تبلیغی‌اش را در شهرهایی مانند الحدیده و تعز گسترش داد. برای کسب علم از شیخ ابراهیم بن عمر بن عقیل به این مناطق سفر می‌کرد. در آوریل ۱۹۸۲ به حرمین شریفین سفر کرد. نزد علمایی مانند حییب عبدالقادر السقاف، حییب احمد مشهور الحداد و ابوبکر العطاس به تحصیل پرداخت و از شیخ محمد یاسین الفدانی و سید محمد بن علوی المالکی اجازه‌نامه‌های حدیث و علم رجال دریافت کرد. در سال ۱۹۹۰ به دعوت علمای صلاله به عمان رفت و یک سال و نیم به تدریس و تربیت دینی مشغول بود. سپس در سال ۱۹۹۲ به الشحر در حضرموت بازگشت و با تأسیس «مؤسسه مطالعات اسلامی الشحر» به تدریس علوم اسلامی ادامه داد. در سال ۱۹۹۴، به تریم بازگشت و تأسیس «دارالمصطفی للدراسات الإسلامیه» را آغاز کرد. این مؤسسه در راستای احیای سنت نبوی و تربیت نسل جدیدی از حاملان علوم اسلامی، با سه هدف اصلی آموزش، تهذیب نفس و تربیت نسل پویا و فعال برای گسترش آموزه‌های دینی در سطح جهانی بنیان نهاده شد. از آن زمان تاکنون، دانشجویانی از اقصی نقاط جهان در این مرکز به تحصیل پرداخته و بسیاری از آنان مؤسسات مشابهی را در کشورهای خود تأسیس کرده‌اند.

^۱. Holsti's Coefficient of Reliability

حبيب عمر بن حفيظ به بسیاری از شهرهای یمن و همچنین کشورهای اسلامی و غیراسلامی سفر کرد و در آنجا به تبلیغ، تدریس و گفتگو با علمای ادیان پرداخت. کشورهایی مانند شام، مصر، سودان، هند، پاکستان، اندونزی، مالزی، سنگاپور، برونی، سریلانکا، کنیا، تانزانیا و دیگر کشورهای حوزه خلیج فارس از مقاصد تبلیغی او بوده‌اند. او همچنین در کنفرانس‌های بین‌المللی متعددی شرکت کرده است، از جمله دوازدهمین کنفرانس مجمع تحقیقات اسلامی الازهر، قاهره (۲۰۰۲)، مجمع بین‌المللی محققان در مالزی، تحت عنوان «اسلام در عصر جهانی شدن» (۲۰۰۳)، کنفرانس «این است اسلام»، سریلانکا (۲۰۰۲)، کنفرانس «هدایت نبوی در موعظه و ارشاد»، امارات (۲۰۰۴)، کنفرانس «ما و دیگری»، کویت (۲۰۰۶)، گفتگوی اسلام و مسیحیت در دانشگاه کمبریج، بریتانیا (۲۰۰۸) (عمر الحفیظ، ۲۰۲۱)، کنفرانس چچن (مؤتمر الشیشان، ۲۰۱۶) و نامه سرگشاده‌ای که توسط رهبران مسلمان به مسیحیان با عنوان «سخن مشترک بین ما و شما» (۱۳ اکتبر ۲۰۰۷) نوشته شده، عمر الحفیظ جزو امضاکنندگان این نامه است (A common word, 2007).

او آثار متعدد علمی، اخلاقی و عرفانی به صورت مکتوب، صوتی و تصویری منتشر کرده است که برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: إسعاف طالبی رضا الخلاق بیان مکارم الأخلاق، الخطاب الإسلامي فی المؤسسات الدينية، شرح منظومة السند العلوی، خلقتنا، الذخيرة المشرفة (وقد ترجم بعدة لغات)، خلاصة المدد النبوی فی الأذکار، الضیاء اللامع بذكر مولد النبی الشافع، ثقافة الخطيب، الخطاب الإسلامي فی المؤسسات الدينية، مملكة القلب والأعضاء، توجيهات الطلاب (بن حفيظ، ۲۰۲۱).

عمر حبيب در فهرست ۵۰۰ مسلمان تأثیرگذار سال ۲۰۲۵، رتبه دوم را کسب کرد. این رتبه‌بندی سالانه توسط مرکز شاهزاده الوليد برای تفاهم مسلمانان و مسیحیان دانشگاه جورج تاون و مرکز سلطنتی مطالعات استراتژیک اسلامی اردن تهیه می‌شود. حبيب از زمان انتشار اولین شماره این فهرست در سال ۲۰۰۹، هر ساله در بین نفرات نخستین از ۵۰ نفر برتر این فهرست قرار داشته است (The Muslim 500, 2025).

عرفان اجتماعی

عرفان اجتماعی، از دو مفهوم «عرفان» و «اجتماع» تشکیل شده است. از نظر ابن‌فارس، عرفان در لغت از ماده «عَرَفَ» به معنای سکون و آرامش است (ابن‌فارس، ۱۳۹۹: ۳۸۱). همچنین به معنای شناختن و آگاهی (فیومی، ۱۴۱۴: ۲۱۰) و شناختن و بازشناختن (معین، ۱۳۸۱: ۱۰۵۹) است. در اصطلاح، «عرفان» عبارت است از شناخت خدای متعال، صفات و افعال او؛ شناختی که نه از راه فکر و استدلال، بلکه از طریق ادراک قلبی و دریافت باطنی حاصل شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۸: ۳۳). عرفان با اشکال گوناگونش در تمام ادوار و در میان همه اقوام و ملل وجود داشته است (یثربی، ۱۳۸۷: ۵۴). هدف عرفان معطوف به انسان و عبارت است از «رسیدن انسان با کل وجودش به حقیقت (خدا)، [یا] فناء فی‌الله». عارف برای رسیدن به این هدف از مسیری می‌گذرد. این راه «راه تزکیه و تصفیه و سیروسلوک» است. در این میان، وسیله یا به تعبیر او مرکب نیز دل عارف است (مطهری، ۱۳۷۳: ۱۹۱). کسی که فکر خود را متوجه عالم قدس کرده است تا نور حق پیوسته بر باطن او بتابد، «عارف» نامیده می‌شود (ابن‌سینا، ۱۳۷۵: ۱۴۹).

واژه Community به معنای اجتماع از ریشه لاتین Communis (مشارکت عامه) گرفته شده است. در فارسی، اصطلاح اجتماع از زبان عربی اخذ شده و به معانی جماعت، انبوهی، اشتراک و وفاق عمومی به کار رفته است (آراسته‌خواه، ۱۳۷۰: ۷۴)؛ یعنی آنچه از چندین جا و جنبه، گردآوری و جمع می‌شود. ابن‌منظور می‌گوید: تَجَمَّعَ القوم؛ یعنی آن قوم از اینجا و آنجا جمع شدند (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۳۰) یا به مفهوم گردآمدن و انجمن شدن در نظر گرفته شده است (معین، ۱۳۸۱: ۹۱).

عرفان اجتماعی در مطالعات اسلامی، به‌ویژه در حوزه‌های تصوف و اخلاق، مفهومی است که به پیوند میان سلوک فردی عارفانه و کارکردهای اجتماعی آن می‌پردازد. این رویکرد، برخلاف عرفان فردگرایانه که بر انزوا و تمرکز درونی تأکید دارد، عرفان را ابزاری برای خیر جمعی، هم‌زیستی مسالمت‌آمیز و تحقق ارزش‌های اخلاقی و انسانی در جامعه تلقی می‌کند. در این چارچوب، عرفان اجتماعی با

بهره‌گیری از مبانی عرفان اسلامی، مفاهیمی مانند خدمت به خلق، اصلاح ساختارهای اجتماعی، عدالت‌خواهی و سوق‌دادن جامعه به سوی زیست اخلاقی-معنوی را تبیین می‌کند و بستر لازم برای ارتقای تعاملات انسانی را فراهم می‌سازد.

انسان عارف با یقین برای نشر توحید (که بالاترین ذکر است) و خدمت به موحدان، از هیچ تلاشی دریغ نمی‌کند. تلاش می‌کند در متن مردم باشد و مشکلات ایشان را حل کند، اما دنیاطلبی دامن او را نگیرد؛ بنابراین عارف باید از دنیا منزوی باشد، نه از مردم و خدمت‌گزاری به ایشان ضمن آنکه انسان عارف در برابر تکامل معنوی افراد جامعه نیز مسئول است و وظیفه همراهی مردم را در سیر الی الله به عهده دارد (جوادی آملی، ۱۳۷۵: ۱۴۹)؛ بنابراین عرفانی است که دو مقوله هدایت اجتماعی و مدیریت اجتماعی در آن از موقعیت ممتاز برخوردار است که در سفر سوم و چهارم اسفار اربعه عرفانی متبلور خواهد شد و می‌تواند جامعه‌شناسی و جامعه‌سازی خاص به خود را به ارمغان بیاورد. خاستگاه عرفان اجتماعی اسلامی آموزه‌ها و معارف و حیانی قرآن و ائمه معصومین (علیهم‌السلام) است که موجب می‌شود حقیقت فطری که در انسان نهاده شده را متوجه ملکوت عالم هستی کند و آن را به گرایش معنوی، عشق به کمال و جمال نامتناهی حق تعالی وادار کند (عبداللهی و رضانی، ۱۴۰۱). عمر بن الحفیظ راه رسیدن به این حقیقت در عرفان را بازگشت به منبع رسالت پیامبر (ص) می‌داند (بن‌حفیظ، ۲۰۰۹) و می‌گوید که داعی باید با اخلاص کامل برای خدا، رحمت به مردم و نمایاندن چهره زیبای شریعت در گفتار، کردار و تعامل عمل کند (بن‌حفیظ، ۲۰۱۱).

یافته‌های پژوهش

در این پژوهش به روش تحلیل مضمون و با نرم‌افزار مکس کیودا، اندیشه‌های عمر الحفیظ یمنی در بستر عرفان اجتماعی واکاوی شدند. اندیشه‌های عمر الحفیظ، به‌ویژه در بعد عرفانی آن، واجد مضامینی ژرف و چندلایه‌اند که تأمل در آن‌ها می‌تواند به تبیین نسبت دین، جامعه و عرفان یاری رساند. در چارچوب این پژوهش، با رویکرد تحلیل مضمون، مجموعه‌ای از مفاهیم کلیدی اندیشه‌های او شناسایی و طبقه‌بندی شده است. این مضامین نمایانگر پیوند وثیق میان عرفان و کنش اجتماعی، اخلاق دینی و تلاش برای تحقق عدالت و صلح در بستر زندگی جمعی‌اند.

جدول ۱. مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر اندیشه‌های عرفان اجتماعی عمر الحفیظ

مضمون پایه‌ای	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
تأکید بر پیروی از روش پیامبر (ص) برای حفظ اعتدال و دوری از افراط و تفریط	اعتدال و میانه‌روی در دین	مضمون فراگیر
رد تعصبات مذهبی و حزبی که دین را از رسالت اصلی‌اش دور می‌کند		
پذیرش اختلافات در مسائل فرعی فقهی به شرط پابندی به اصول معتبر	اخلاص و معنویت در دعوت دینی	عرفان اجتماعی مبتنی بر اعتدال و اخلاق اسلامی
تأکید بر اخلاص در دعوت به خدا و پرهیز از انگیزه‌های نفسانی		
اهمیت معنویت و ذکر خدا در تهذیب نفس و آرامش قلب	خیرخواهی و خدمت به خلق	
خیرخواهی و خدمت به دیگران به‌عنوان بخشی از عرفان اجتماعی		
تأکید بر ارزش‌های انسانی مشترک برای خدمت به جامعه	تصوف به‌عنوان تزکیه نفس و احسان	
تعریف تصوف به‌عنوان پاکسازی قلب و کسب صفات نبوی		
تأثیر علمای صوفی در گسترش اسلام از طریق اخلاق و رفتار نیکو	اصلاح گفتار دینی و نقش نهادهای دینی	
تأکید بر پیوند علم و عمل در تربیت معنوی و اخلاقی		
مساجد به‌عنوان مراکز معنوی برای تهذیب نفس و تقویت ارتباط با خدا	مساجد به‌عنوان مراکز معنوی و تهذیب مسئولیت خطیبان و علما در هدایت و اصلاح	
رد استفاده از مساجد برای اهداف سیاسی و حزبی		
مسئولیت خطیبان در دعوت خالصانه به خدا و پرهیز از تحریف	رد خشونت و ظلم در اسلام	
نقش علما در ترویج علم و اخلاق برای اصلاح جامعه		
ناسازگاری اسلام با خشونت خانگی و هرگونه ظلم		

پرهیز از خشونت و ترویج عدالت اجتماعی	رد اقدامات خشونت‌آمیز غیرشرعی و تروریسم	تأکید بر صلح و برپایی حکومتی عادلانه و منصفانه
	ترویج عدالت و انصاف در صلح و حکومت	جهاد به‌عنوان تلاش شرعی برای خیر بشریت، نه خشونت بی‌جا
	جهاد در چارچوب شرعی و اخلاقی	رد اقدامات خشونت‌آمیز به نام جهاد که به بدنامی اسلام منجر می‌شود
گفتگو، هم‌زیستی و همکاری اجتماعی	نقش گفتگو در تبیین اصول دین و کاهش سوءتفاهم‌ها	همکاری با غیرمسلمانان برای تحقق منافع عمومی
	گفتگو برای تبیین دین و رفع سوءتفاهم‌ها	ترویج هم‌زیستی براساس ارزش‌های انسانی مشترک
	همکاری و هم‌زیستی با غیرمسلمانان	رد تکفیر بدون مبنای شرعی و خطرات آن
نقد افراط‌گرایی و تکفیر	شناسایی فقدان علم و تربیت به‌عنوان ریشه‌های افراط‌گرایی	اصلاح گفتمان دینی از طریق گفتگو و تربیت صحیح
	خطرات افراط‌گرایی و تکفیر	مشکلات ناشی از برداشت‌های نادرست از دین
	اصلاح گفتمان برای پیشگیری از افراط	نقش رسانه‌ها و اطرافیان در تقویت برداشت‌های نادرست
	نقش سوءفهم از دین در انحرافات	تأکید بر دریافت علم دینی از منابع معتبر و دارای سند
اهمیت علم و تربیت دینی	کسب علم از منابع معتبر	نقش تربیت ایمانی در اصلاح جامعه و تقویت پیوند با دین
	تربیت ایمانی و اصلاح امت	

در جدول ۱ که نتیجه ۱۹۱ کد است و به دلیل حجم زیاد کدها از آوردن آن‌ها در متن مقاله صرف نظر می‌شود، مضامین اندیشه‌های عمر بن الحفیظ در قالب سه سطح مفهومی مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر طبقه‌بندی شده‌اند که بیانگر ساختار منسجم و چندلایه گفتمان عرفانی-اجتماعی او هستند. جدول نشان می‌دهد او برای مواجهه با مسائل اجتماعی، هم‌زمان از زبان دین، عرفان و عقلانیت بهره می‌برد. این تحلیل گواهی است بر آنکه عرفان اجتماعی نزد او نه تنها امری روحی و درونی، بلکه حرکتی به سوی کمال فردی و اصلاح جمعی است.

عرفان اجتماعی مبتنی بر اعتدال و اخلاق اسلامی

مضمون فراگیر «عرفان اجتماعی مبتنی بر اعتدال و اخلاق اسلامی» در اندیشه‌های عمر الحفیظ براساس ده مضمون پایه و سه مضمون سازمان‌دهنده اعتدال و میانه‌روی در دین، تصوف به‌عنوان تزکیه نفس و احسان، خیرخواهی و خدمت به خلق همچنین اخلاص و معنویت در دعوت دینی شکل گرفته است. با توجه به این مضمون فراگیر می‌توان گفت اندیشه عرفان اجتماعی عمر الحفیظ بر پایه تعالیم اسلامی و سیره نبوی استوار است و بر حفظ اعتدال و دوری از افراط و تفریط تأکید دارد. الحفیظ معتقد است: «اعتدال و میانه‌روی با پیروی از روش پیامبر اکرم (ص) محقق می‌شود؛ روشی که نه تساهل و کوتاه آمدن از اصول دین است و نه غلو و سخت‌گیری در مسائل غیر متفق‌علیه» (بن حفیظ، ۲۰۰۲). همچنین او اعتدال را از طریق رفتار نبوی ترویج می‌کند: «سیره پیامبر (ص) در مدینه نشان می‌دهد ایشان خیانت پیمان را به همه یهودیان تعمیم ندادند و فقط بنی‌نضیر را مخاطب قرار دادند، نه بنی‌قینقاع یا بنی‌قریظه. فقط کسانی که مستقیم وارد جنگ شوند، باید با آن‌ها مقابله کرد» (بن حفیظ، ۲۰۰۳). او تعصبات مذهبی و حزبی را که دین را از رسالت اصلی‌اش یعنی هدایت و تهذیب نفس دور می‌کند، پذیرفته نمی‌داند: «برخی تصور می‌کنند حمایت از دین به معنای حمایت از حزب یا رأی خودشان است» (بن حفیظ، ۲۰۰۳). او تعصبات را مانع خلوص دین می‌داند: «خطیب... باید خود را متعلق به حق و شریعت بداند» (بن حفیظ، ۲۰۰۳) و پذیرش اختلافات در مسائل فرعی فقهی را مشروط به پایبندی به اصول معتبر می‌پندارد. «در صورت ضرورت... می‌توان به نظر یکی از مذاهب معتبر عمل کرد» (بن حفیظ، ۲۰۰۳). پذیرش این اختلافات تنش‌ها را کاهش می‌دهد: «اختلاف در مسائل فرعی... نه تفرقه است، نه تضاد» (بن حفیظ، ۲۰۰۹). الحفیظ اخلاص در دعوت به خدا را محور عرفان قرار می‌دهد و از انگیزه‌های نفسانی پرهیز می‌کند: «برای رفع گفتمان دینی، باید اخلاص... را تقویت کرد» (بن حفیظ، ۲۰۰۳؛ ۲۰۰۲؛ ۲۰۰۹). او معنویت و ذکر خدا را برای آرامش قلب و تهذیب نفس

ضروری می‌بیند و خیرخواهی و خدمت به دیگران را جزء لاینفک عرفان اجتماعی می‌داند. تصوف در نگاه او پاک‌سازی قلب و کسب صفات نبوی است که از طریق اخلاق و رفتار نیکو به گسترش اسلام کمک می‌کند: «تصوف را به معنای پاک‌سازی قلب، کسب صفات نبوی... بدانیم» (بن‌حفیظ، ۲۰۰۹). الحفیظ با تأکید بر ارزش‌های انسانی مشترک، خدمت به جامعه را ترویج می‌دهد و پیوند علم و عمل را برای تربیت معنوی و اخلاقی حیاتی می‌داند. «دارالمصطفی بر سه هدف کسب علوم شریعت از طریق سند معتبر تهذیب نفس، ترکیه و پاک‌سازی آن از اخلاق ناپسند و آراستن به ویژگی‌های پسندیده قرار گرفته است. نشر این خیر با ابزارهای مناسب در میان امت، استوار است» (بن‌حفیظ، ۲۰۰۳). این اندیشه عرفانی عمل‌گرا و جامعه‌محور را ارائه می‌دهد که با اصول اسلامی و نیازهای اجتماعی همخوانی دارد.

اصلاح گفتمان دینی و نقش نهادهای دینی

مضمون فراگیر «اصلاح گفتمان دینی و نقش نهادهای دینی» براساس چهار مضمون پایه و دو مضمون سازمان‌دهنده شکل گرفته است. عرفان اجتماعی عمر الحفیظ، با تأکید بر پیوند معنویت و اصلاح جامعه، مساجد را به‌عنوان کانون‌های معنوی برای تهذیب نفس و تقویت ارتباط با خدا معرفی می‌کند. او مساجد را نه تنها مکانی برای عبادت، بلکه مرکزی برای تربیت اخلاقی و اجتماعی می‌داند که باید از هرگونه استفاده سیاسی و حزبی مصون بماند. الحفیظ معتقد است سیاسی‌سازی مساجد (بن‌حفیظ، ۲۰۰۳؛ ۲۰۰۲) کارکرد اصلی آن‌ها را که دعوت خالصانه به سوی خدا است، مخدوش می‌کند: «مساجد مکان‌هایی برای تهذیب» هستند (بن‌حفیظ، ۲۰۰۳) و «تبدیل مساجد به مقرهای حزبی، خیانت در امانت است» (بن‌حفیظ، ۲۰۰۳). خطیبان در نگاه او مسئولیت دارند با پرهیز از تحریف و تمرکز بر ارزش‌های الهی، گفتمانی اصیل و معنوی را ترویج دهند. علما نیز در این چارچوب، با ترویج علم و اخلاق، نقشی محوری در اصلاح جامعه ایفا می‌کنند. آن‌ها باید با تکیه بر عقلانیت و معنویت، جامعه را از خرافات و انحرافات دینی پاک‌سازی و افراد را به سوی وحدت و عدالت هدایت کنند (بن‌حفیظ، ۲۰۰۳). عرفان اجتماعی الحفیظ، با تأکید بر تقوا و اخلاق، به‌دنبال ایجاد تعادل بین علم، عرفان و عمل اجتماعی است تا نهادهای دینی به‌عنوان محورهای اصلاح و پیشرفت عمل کنند.

پرهیز از خشونت و ترویج عدالت اجتماعی

مضمون فراگیر «پرهیز از خشونت و ترویج عدالت اجتماعی» براساس پنج مضمون پایه و سه مضمون سازمان‌دهنده رد خشونت و ظلم در اسلام، ترویج عدالت و انصاف در صلح و حکومت و جهاد در چارچوب شرعی و اخلاقی تشکیل شده است. اندیشه‌های عرفان اجتماعی عمر الحفیظ، ریشه در تعالیم اسلامی دارد که بر صلح، عدالت و خیر بشریت تأکید می‌کند (بن‌حفیظ، ۲۰۱۰). او خشونت خانگی و هرگونه ظلم را به‌دلیل ناسازگاری با اصول اخلاقی و معنوی اسلام، قاطعانه رد می‌کند و معتقد است: «خشونت خانگی... به‌هیچ‌وجه مورد تأیید اسلام نیست» (بن‌حفیظ، ۲۰۱۰). او هرگونه آزار را محکوم می‌کند (بن‌حفیظ، ۲۰۱۱). الحفیظ معتقد است اسلام به‌عنوان دینی رحمانی، هرگونه اقدام خشونت‌آمیز غیرشرعی، از جمله تروریسم، را محکوم می‌کند و آن را مغایر با روح دین می‌داند. «ریختن خون یک انسان بی‌گناه... سنگین‌تر است» (بن‌حفیظ، ۲۰۱۱). او همچنین اقدامات غیرشرعی مانند ۱۱ سپتامبر را رد می‌کند (بن‌حفیظ، ۲۰۰۳) و ترساندن بی‌گناهان را ناسازگار با شریعت می‌پندارد (بن‌حفیظ، ۲۰۰۳). در دیدگاه او، جهاد به معنای تلاش شرعی برای بهبود جامعه و خیر بشریت است، نه بهانه‌ای برای خشونت بی‌جا که به بدنامی اسلام منجر می‌شود. «جهاد... خیر بشریت را در پی دارد...» (بن‌حفیظ، ۲۰۰۳). او جهاد را تلاشی اخلاقی می‌داند (بن‌حفیظ، ۲۰۰۳). الحفیظ سوءاستفاده از جهاد را نقد می‌کند (بن‌حفیظ، ۲۰۰۳). خشونت غیرشرعی را محکوم می‌کند و گفتگو را ترویج می‌دهد. عرفان اجتماعی الحفیظ بر ترویج حکومتی عادلانه و منصفانه تأکید دارد (بن‌حفیظ، ۲۰۱۱) که در آن، عدالت اجتماعی از طریق گفتگو، احترام متقابل و دوری از نفرت محقق می‌شود. «هر

صلحی که براساس عدالت و انصاف باشد، صلح واقعی است» (بن حفیظ، ۲۰۱۱). از دیدگاه او حکومت ظالمانه نامشروع است: «هر حکومتی که بر پایه کینه بنا شده باشد پذیرفته نیست» (بن حفیظ، ۲۰۱۱). این دیدگاه با نفی استبداد و ترویج برابری، به دنبال ایجاد جامعه‌ای صلح‌آمیز و عاری از ترس است که در آن، حقوق همه افراد محترم شمرده می‌شود. در اندیشه عرفان اجتماعی عمر الحفیظ، رابطه میان عدالت و پرهیز از خشونت رابطه‌ای متقابل و بنیادین است. به این معنا که تحقق صلح پایدار و اخلاقی فقط در صورتی ممکن است که بر عدالت و انصاف استوار باشد و از هرگونه خشونت و ظلم، اعم از خشونت خانگی، استبداد سیاسی یا اقدامات تروریستی پرهیز شود. الحفیظ با استناد به تعالیم اسلامی، خشونت غیرشرعی را مغایر با رحمانیت دین می‌داند و جهاد را نه ابزاری برای اعمال زور، بلکه تلاشی اخلاقی برای خیر و بهبود جامعه تفسیر می‌کند. او تأکید دارد که گفتگو، احترام متقابل و رفع کینه‌ورزی، راه‌های تحقق عدالت اجتماعی و برابری‌اند و هر حکومتی که بر پایه ظلم یا نفرت بنا شود، مشروعیت ندارد. به این ترتیب، عدالت به‌عنوان غایت و پرهیز از خشونت به‌عنوان روش، دو اصل جدانشدنی در ایجاد جامعه‌ای صلح‌آمیز و انسانی محسوب می‌شوند.

گفتگو، هم‌زیستی و همکاری اجتماعی

مضمون فراگیر «گفتگو، هم‌زیستی و همکاری اجتماعی» که براساس سه مضمون پایه و دو مضمون سازمان دهنده گفتگو برای تبیین دین و رفع سوء تفاهم‌ها و همکاری و هم‌زیستی با غیرمسلمانان شکل گرفته است. عرفان اجتماعی عمر الحفیظ گفتگو را به‌عنوان ابزاری کلیدی برای تبیین اصول دینی و کاهش سوء تفاهم‌ها معرفی می‌کند: «گفتگو و تفاهم... مشکلات را رفع می‌کند» (بن حفیظ، ۲۰۰۳). این گفتگو با تکیه بر ارزش‌های انسانی مشترک مانند عدالت و محبت، فضایی برای درک متقابل ایجاد می‌کند و از تقابل‌های ناشی از تعصبات دینی جلوگیری می‌کند: «ارزش‌هایی مشترک میان همه انسان‌های خردمند وجود دارد» (بن حفیظ، ۲۰۱۱). همکاری با غیرمسلمانان در راستای منافع عمومی، از منظر الحفیظ، ریشه در وحدت انسانی دارد که فراتر از مرزهای دینی، خیر جمعی را هدف قرار می‌دهد (بن حفیظ، ۲۰۱۱). ترویج هم‌زیستی مسالمت‌آمیز، با تأکید بر فطرت الهی مشترک، به انسجام اجتماعی و کاهش تعارضات منجر می‌شود. این رویکرد با الهام از تعالیم قرآنی، ارزش‌هایی نظیر صلح و تعاون را تقویت و به توسعه پایدار کمک می‌کند.

نقد افراط‌گرایی و تکفیر

مضمون فراگیر «نقد افراط‌گرایی و تکفیر» در اندیشه‌های عمر الحفیظ، براساس پنج مضمون پایه و سه مضمون سازمان دهنده خطرات افراط‌گرایی و تکفیر، اصلاح گفتمان برای پیشگیری از افراط و نقش سوء تفاهم از دین در انحرافات شکل گرفته است. عرفان اجتماعی عمر الحفیظ با تأکید بر پیوند معنویت و اخلاق اجتماعی، تکفیر بدون مبنای شرعی را محکوم می‌کند و آن را نتیجه جهل دینی و فقدان تربیت اخلاقی می‌داند: «تکفیر... به استحلال ناحق خون و مال منجر می‌شود» (بن حفیظ، ۲۰۰۳). این رویکرد، ریشه‌های افراط‌گرایی را در برداشت‌های نادرست از متون دینی و نبود گفتگوی عقلانی جستجو می‌کند که به تعصب و خشونت منجر می‌شود (بن حفیظ، ۲۰۰۲). الحفیظ اصلاح گفتمان دینی را از طریق تربیت مبتنی بر فطرت الهی و گفتگوی بین‌فرهنگی پیشنهاد می‌دهد (بن حفیظ، ۲۰۰۹). او نقش رسانه‌ها و اطرافیان را در تقویت تفاسیر نادرست و تعصبات برجسته می‌سازد و بر آموزش اخلاق محور و عقلانی برای مقابله با این مشکلات تأکید دارد (بن حفیظ، ۲۰۱۱). این دیدگاه با ترویج وحدت و محبت، تکفیر را انحرافی از حقیقت دین و مانعی برای جامعه معنوی می‌داند.

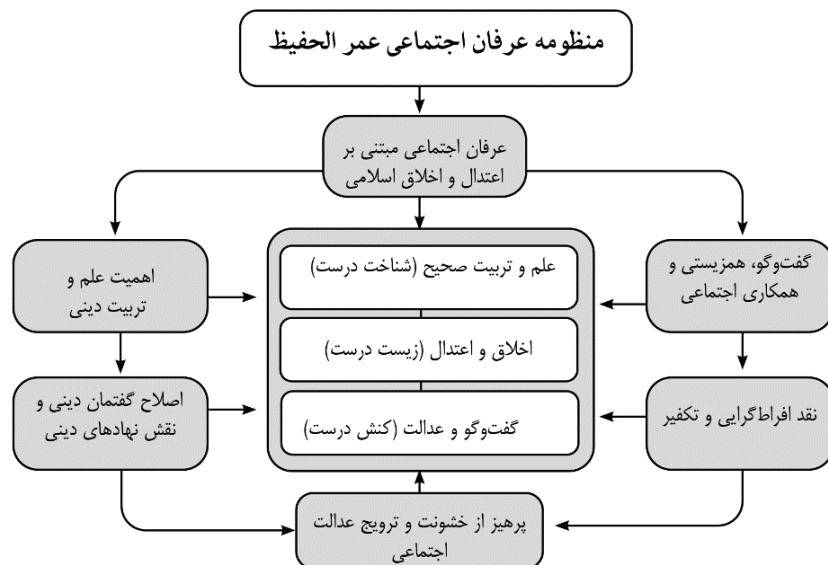
اهمیت علم و تربیت دینی

مضمون فراگیر «اهمیت علم و تربیت دینی» در اندیشه‌های عمر الحفیظ، براساس دو مضمون پایه و دو مضمون سازمان دهنده کسب علم از منابع معتبر و تربیت ایمانی و اصلاح امت تشکیل شده است. عرفان اجتماعی عمر الحفیظ، با تأکید بر پیوند عمیق میان معنویت

و اصلاح جامعه، بر دریافت علم دینی از منابع معتبر و دارای سند اصرار دارد. این رویکرد ریشه در باور به ضرورت معرفت الهی و خداشناسی دارد که از طریق متون معتبر دینی مانند قرآن و احادیث و با تکیه بر عقل و تدبر به دست می‌آید (بن‌حفیظ، ۲۰۱۱). الحفیظ معتقد است علم دینی معتبر به‌عنوان بستری برای تربیت ایمانی، نه تنها فرد را به کمال معنوی می‌رساند، بلکه جامعه را از طریق تقویت ارزش‌های اخلاقی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی اصلاح می‌کند. تربیت ایمانی در این نگاه، با پرورش روحیه همدلی، تساهل و هدایت‌گری، پیوند فرد با دین را عمیق‌تر می‌کند و به هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در جامعه منجر می‌شود (بن‌حفیظ، ۲۰۱۱). این نوع تربیت، با تأکید بر منابع معتبر، از انحرافات عقیدتی جلوگیری و ایمان را به‌عنوان زیربنای اعمال نیک و آرامش روانی در جامعه تقویت می‌کند. در نتیجه عرفان اجتماعی الحفیظ، علم دینی را ابزاری برای تعالی فردی و اجتماعی می‌داند که با تکیه بر منابع معتبر، به اصلاح جامعه و تحکیم ارتباط با دین کمک می‌کند.

بحث

با توجه به مضامین شش‌گانه عرفان اجتماعی عمر الحفیظ، این نتیجه به دست می‌آید که این مضامین نه خطوط جداگانه، بلکه یک منظومه منسجم و خودپایدار بر سه محور بنیادین علم و تربیت صحیح (شناخت درست)، اخلاق و اعتدال (زیست درست) و اخلاق و اعتدال (کنش درست) استوار است که در آن، هر جزء، دیگری را تغذیه و تقویت می‌کند و نظام فکری منسجمی را تشکیل می‌دهند که درون‌مایه آن «تربیت انسان معتدل اخلاق‌مدار خدمت‌گزار» است.

نمودار ۱. عرفان اجتماعی در اندیشه عمر بن الحفیظ

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد عرفان اجتماعی در اندیشه عمر بن الحفیظ یمنی بر محور اعتدال، اخلاق اسلامی و خدمت به جامعه استوار است. این عرفان با ایجاد پیوند میان معنویت، اصلاح اجتماعی و عدالت، در زمره جریان‌های نوگرای عرفان اجتماعی در جهان اسلام قرار می‌گیرد. در مقایسه با پژوهش رودگر (۱۴۰۰) درباره عرفان اجتماعی در اندیشه شهید مطهری، هر دو متفکر عرفان را از تجربه‌ای فردی به عرصه‌ای تمدنی ارتقا داده‌اند و آن را مبنای پیوند عقلانیت و معنویت در اصلاح جامعه دانسته‌اند. همچنین نتایج پژوهش

با مطالعه قرقچه‌چی و همکاران (۱۴۰۱) درباره شفيعی کدکنی همخوانی دارد؛ زیرا هردو دیدگاه عرفان را عامل انسان‌گرایی، عشق و هم‌زیستی اجتماعی معرفی می‌کنند. در مجموع هر سه منظومه فکری (مطهری، شفيعی کدکنی و الحفیظ) بر اعتدال، اخلاق و نفی افراط‌گرایی تأکید دارند که نشانه شکل‌گیری گفتمان مشترک عرفان اجتماعی اصلاح‌گرایانه در جهان اسلام است.

باین حال، اندیشه الحفیظ در سه محور از پیشینه متمایز است: نخست، غلبه رویکرد تربیتی و دعوتی بر فلسفی یا ادبی؛ دوم، تلفیق عرفان با عدالت اجتماعی و نفی خشونت سیاسی، و سوم، اصلاح گفتمان دینی از درون نهادهای دینی و پرهیز از سیاسی‌سازی مساجد؛ بنابراین می‌توان اندیشه عمر بن الحفیظ را تداوم و درعین حال ارتقای جریان «عرفان اجتماعی عقلانی» دانست؛ جریانی که در آثار متفکرانی مانند مطهری و شفيعی کدکنی ریشه دارد، اما در اندیشه الحفیظ به الگویی کاربردی، اخلاق‌محور و جامعه‌ساز تبدیل شده است. او عرفان را نه صرفاً تجربه‌ای فردی، بلکه مدلی عملی برای مدیریت اخلاقی جامعه و اصلاح گفتمان دینی در عصر پس از افراط‌گرایی معرفی می‌کند. به این سان، پژوهش حاضر با تأکید بر عقل، اخلاق و عدالت، چارچوبی نو برای تبیین عرفان اجتماعی در بستر معاصر ارائه می‌دهد.

$$PAO = \frac{340}{181+}$$

مقدار به‌دست‌آمده برای ضریب توافق (PAO=۹۱٪) بیانگر سطح بالای پایایی در فرایند کدگذاری داده‌ها در این پژوهش و مقایسه با نمونه مشابه است. این میزان نشان می‌دهد میان کدگذاران، توافق قابل‌قبولی در تشخیص و کدگذاری مضامین وجود دارد و داده‌های تحلیل‌شده از ثبات و قابلیت اتکای مطلوبی برخوردارند.

نتیجه‌گیری

عرفان و معرفت‌شهودی از نیازهای فطری انسان است که در سنت اسلامی با عنوان «عرفان اسلامی» جلوه یافته و هم بعد فردی و هم بعد اجتماعی دارد. با وجود نقش تاریخی عرفان اجتماعی در گسترش اسلام و اصلاح جوامع، پژوهش‌های معاصر عمدتاً بر جنبه فردی آن متمرکز بوده‌اند. در این میان، عمر بن حفیظ، عارف یمنی و بنیان‌گذار دارالمصطفی، الگویی نوین ارائه می‌دهد که سلوک فردی و اجتماعی را توأمان می‌بیند و بر احیای معنویت در حیات جمعی مسلمانان تأکید دارد. این پژوهش به بررسی اندیشه‌های او در بازتعریف جایگاه و کارکرد عرفان اجتماعی در جامعه اسلامی معاصر پرداخت.

در این مطالعه با رویکرد کیفی و روش تحلیل مضمون، اندیشه‌های عرفانی-اجتماعی عمر بن الحفیظ بررسی شد. داده‌ها از هفت مصاحبه منتشرشده در رسانه‌های یمنی و بین‌المللی (۲۰۰۲-۲۰۱۱) گردآوری و با چارچوب شش مرحله‌ای براون و کلارک تحلیل شدند. تنوع زمانی و جغرافیایی مصاحبه‌ها امکان تحلیل تطبیقی و درک تحولات فکری او را فراهم کرد. در این تحقیق با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا با استخراج ۱۹۱ کد و تکرار مضامین، اشباع نظری حاصل شد و داده‌ها به مجموعه‌ای منسجم از مضامین عرفان اجتماعی تبدیل شدند.

یافته‌ها نشان می‌دهد اندیشه‌های عمر بن حفیظ جایگاه و کارکرد عرفان را از نگرش فردگرا و انزواگرا به مثابه نیرویی فعال و تحول‌آفرین و جامعه‌محور منتقل می‌کند. در این رویکرد، عرفان نه تنها یک سلوک شخصی، بلکه ابزاری فعال برای اصلاح اجتماعی، تقویت وحدت انسانی و مواجهه با چالش‌های معاصر مانند افراط‌گرایی، خشونت و گسست‌های فرهنگی است. معنویت فردی، اخلاق و کنش اجتماعی در هم تنیده شده و عرفان به‌عنوان نیرویی مؤثر در حیات جمعی مسلمانان بازتعریف می‌شود.

تحلیل مضمون هفت مصاحبه او (۲۰۰۲-۲۰۱۱) نشان می‌دهد مهم‌ترین مؤلفه‌های رویکرد عرفان اجتماعی عمر بن حفیظ در شش محور اصلی تعریف شد: ۱. تأکید بر عرفان اجتماعی مبتنی بر اعتدال و اخلاق اسلامی؛ در این نگاه، عرفان نه به معنای کناره‌گیری از

جامعه، بلکه به‌عنوان ابزاری برای تزکیه نفس، خیرخواهی، خدمت به خلق و اخلاق نیکو در کنش اجتماعی، تقویت همبستگی اجتماعی تعریف می‌شود؛ ۲. اصلاح گفتمان دینی و نقش نهادهای دینی: بن‌حفیظ مساجد و نهادهای دینی را کانون‌های تربیت معنوی و اخلاقی می‌داند که باید از سیاسی‌سازی مصون بمانند و نقش خود را در اصلاح گفتمان دینی و هدایت جامعه ایفا کنند؛ ۳. پرهیز از خشونت و ترویج عدالت اجتماعی: رد ظلم، خشونت و تروریسم و گفتگو، عدالت و انصاف را تنها راه‌حل پایدار برای چالش‌های اجتماعی می‌داند؛ ۴. گفتگو، هم‌زیستی و همکاری اجتماعی: این مؤلفه بر پایه ارزش‌های انسانی مشترک استوار است و همکاری برای تحقق منافع عمومی را فارغ از مرزهای دینی تشویق می‌کند؛ ۵. نقد افراط‌گرایی و تکفیر: بن‌حفیظ ریشه افراط‌گرایی را در نبود علم صحیح دینی، تربیت نادرست و سوءتفاهم‌های مذهبی می‌داند و اصلاح این موارد را شناسایی ریشه‌های جهل دینی و سوءتفاهم‌های مذهبی و اصلاح گفتمان از طریق آموزش عقلانی و اخلاق‌محور می‌پندارد؛ ۶. اهمیت علم و تربیت دینی: بهره‌گیری از منابع معتبر علمی و تربیت ایمانی به‌عنوان زیربنای اصلاح فردی و اجتماعی است. این مؤلفه‌ها با الهام از تعالیم وحیانی و سیره نبوی، الگویی از «عرفان خدمت‌محور و جامعه‌نگر» را ارائه می‌دهند و عرفان را به بستری برای تحقق صلح پایدار، توسعه انسانی و انسجام اجتماعی در جوامع اسلامی معاصر تبدیل می‌کنند.

پیامدهای نظری این پژوهش در چارچوب گسترش و تعمیق ادبیات عرفان اسلامی معاصر قابل‌تبیین است. نخست آنکه با نظام‌مندکردن مبانی فکری عمر بن‌حفیظ، این مطالعه به غنی‌سازی مفهوم «عرفان اجتماعی» یاری می‌رساند و آن را از سطح تجربه فردی به عرصه‌ای علمی و نظری ارتقا می‌دهد. دوم، یافته‌ها نشان می‌دهد اندیشه بن‌حفیظ با بازتعریف رابطه میان دینداری و مدرنیته، الگویی از معنویت عقلانی ارائه می‌کند که می‌تواند در مواجهه با چالش‌های جهان مدرن، نقشی اصلاح‌گر و آرام‌بخش ایفا کند. سوم، تبیین نسبت عرفان و عقلانیت اجتماعی در این پژوهش، عرفان را به مثابه نیروی عقلانی، اخلاق‌محور و مسئول در اصلاح جامعه معرفی می‌کند. چهارم، نتایج تحقیق چارچوبی نظری برای نقد و تحلیل جریان‌های افراطی فراهم می‌سازد و از عرفان به‌عنوان گفتمانی میانه‌رو و ضدخشونت دفاع می‌کند. درنهایت، این پژوهش با پیوند دادن معنویت با عدالت، عقلانیت و اخلاق اجتماعی، بستری نظری برای بازسازی گفتمان عرفان در تمدن اسلامی معاصر فراهم می‌سازد و ظرفیت آن را برای تولید دانش میان‌رشته‌ای در حوزه‌های دین‌پژوهی، اخلاق و جامعه‌شناسی دین نشان می‌دهد.

پیامدهای عملی این پژوهش نشان می‌دهد الگوی عرفان اجتماعی عمر بن‌حفیظ ظرفیت بالایی برای کاربست در عرصه‌های فرهنگی، آموزشی و اجتماعی جوامع اسلامی دارد. نخست، در حوزه برنامه‌ریزی فرهنگی و دینی، اندیشه‌های بن‌حفیظ می‌تواند مبنای تدوین سیاست‌های کلان فرهنگی و تربیتی قرار گیرد. تأکید او بر «تربیت چندبعدی» شامل علم، اخلاق، معنویت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی، الگویی جامع برای بازنگری در محتوای آموزشی مساجد و مراکز دینی فراهم می‌آورد. دوم، از منظر مدیریت تهدیدات اجتماعی و فرهنگی، این الگو با ترویج گفتگو، هم‌زیستی و آموزش عقلانی، زمینه‌ساز مقابله با افراط‌گرایی، تکفیر و خشونت دینی است و می‌تواند در طراحی راهبردهای بین‌المللی نهادهای دینی و فرهنگی مورد بهره‌برداری قرار گیرد. سوم، در بعد تقویت انسجام اجتماعی، رویکرد عرفانی بن‌حفیظ بر تعامل مسالمت‌آمیز میان گروه‌های فرهنگی و مذهبی تأکید دارد و از طریق گسترش اخلاق گفتگویی، همگرایی اجتماعی را تقویت می‌کند. چهارم، در حوزه اصلاح اخلاق عمومی، بازتعریف عرفان به‌عنوان فرایند تزکیه، خدمت و خیرخواهی می‌تواند به‌عنوان مبنایی برای برنامه‌های اخلاقی-اجتماعی در نظام تربیتی و رسانه‌ای کشورها مورد استفاده قرار گیرد. درنهایت، از دیدگاه سیاست‌گذاری اجتماعی و توسعه پایدار، الگوی جامعه‌محور بن‌حفیظ می‌تواند راهنمایی برای طراحی جوامعی صلح‌آمیز و عدالت‌محور باشد که در آن معنویت، عدالت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی به‌صورت یکپارچه تحقق می‌یابد.

پیشنهادها

۱. بررسی کتاب‌ها و خطبه‌های عمر بن حفیظ برای کشف ابعاد عمیق‌تر و نظام‌مندتر اندیشه‌های او؛
۲. مقایسه تطبیقی الگوی عرفان اجتماعی او با عرفای معاصر دیگر برای شناسایی وجوه اشتراک و افتراق و کاربرد در تمدن‌سازی اسلامی؛
۳. انجام پژوهش‌های میدانی و پیمایشی برای ارزیابی اثرگذاری این الگو در تربیت شاگردان و اصلاح اجتماعی جوامع مختلف؛
۴. بهره‌گیری از این الگو در علوم تربیتی، روان‌شناسی مثبت‌نگر و مدیریت فرهنگی برای طراحی مدل‌های بومی تربیت معنوی و رهبری اخلاقی.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به طور مساوی در مفهوم‌سازی مقاله و نگارش پیش‌نویس‌های اولیه و بعدی آن مشارکت داشتند.

اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش حاضر از طریق درخواست از نویسندگان قابل دسترسی است.

حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد و تمام نویسندگان مقاله را خوانده و با انتشار آن موافقت کرده‌اند.

بیانیه استفاده از هوش مصنوعی مولد

نویسندگان از هیچ ابزار هوش مصنوعی در تولید محتوا و نگارش مقاله استفاده نکرده‌اند.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۵). الإشارات و التنبیها. قم: نشر البلاغه.
- ابن منظور، جمال‌الدین (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- ابن فارس، احمد (۱۳۹۹). معجم مقاییس اللغة. تحقیق عبدالاسالم محمدهارون. قم: دارالفکر.
- آراسته‌خو، محمد (۱۳۷۰). نقد و نگرش بر فرهنگ اصطلاحات علمی-اجتماعی. تهران: گستره.
- بن حفیظ، عمر بن محمد بن سالم (۲۰۰۲). مصاحبه با روزنامه یمنی ۲۶ سپتامبر. <https://alhabibomar.com>
- بن حفیظ، عمر بن محمد بن سالم (۲۰۰۳). مصاحبه با روزنامه الکترونیکی یمنی المؤتمرنت. <https://alhabibomar.com>
- بن حفیظ، عمر بن محمد بن سالم (۲۰۰۳). مصاحبه با مجله الأهرام العربی. <https://alhabibomar.com>
- بن حفیظ، عمر بن محمد بن سالم (۲۰۰۸). مصاحبه با روزنامه الجدوه. <https://alhabibomar.com>
- بن حفیظ، عمر بن محمد بن سالم (۲۰۰۹). مصاحبه با نیویورک‌تایمز. <https://alhabibomar.com>
- بن حفیظ، عمر بن محمد بن سالم (۲۰۱۰). مصاحبه با مجله یمنی «شعاع الأمل». <https://alhabibomar.com>

- بن حفیظ، عمر بن محمد بن سالم (۲۰۱۱). مصاحبه با شبکه تلویزیونی SBS استرالیا. <https://alhabibomar.com>
- بن حفیظ، عمر بن محمد بن سالم (۲۰۲۱). وبگاه رسمی عمر الحفیظ <https://www.alhabibomar.com>
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۵). عرفان و حماسه. تهران: نشر فرهنگی رجاء.
- رودگر، محمدجواد (۱۴۰۰). مبانی عرفان اجتماعی. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر. قم: مؤسسه دار الهجرة.
- قرقره‌چی، اکرم، حسن‌زاده، شهریار، و ناصری، ناصر (۱۴۰۱). بررسی عرفان اجتماعی در اندیشه‌های هنری شفیعی کدکنی و جورج لوکاچ. عرفان اسلامی، (۷۱)۱۹، ۲۷۹-۲۹۴.
- لاپیدوسی، آیرا (۱۳۸۱). تاریخ جوامع اسلامی، ترجمه علی بختیاری زاده. تهران: اطلاعات.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۸). در جستجوی عرفان اسلامی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۳). انسان و ایمان. تهران: صدرا.
- معین، محمد (۱۳۸۱). فرهنگ معین. تهران: آدنا.
- موتقی، سید احمد (۱۳۸۴). جنبش‌های اسلامی معاصر. تهران: سمت.
- نصر، سید حسین (۱۳۹۱). جلوه‌های معنویت در جهان اسلامی. ترجمه فاطمه شاه‌حسینی. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- یثربی، یحیی (۱۳۸۷). عرفان نظری. قم: بوستان کتاب.
- Braun V., & Clarke, V. (2022). *Thematic analysis: A practical guide*. SAGE.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, 3(2):77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Braun, V. Clarke (2024), Supporting best practice in reflexive thematic analysis reporting in Palliative Medicine: a review of published research and introduction to the Reflexive Thematic Analysis Reporting Guidelines (RTARG), *Palliat. Med.* 38 (6): 608–616. [10.1177/02692163241234800](https://doi.org/10.1177/02692163241234800)
- Guest, G., Bunce, A., & Johnson, L. (2006). How many interviews are enough? An experiment with data saturation and variability. *Field Methods*, 18(1). 59–82. <https://doi.org/10.1177/1525822X05279903>
- Holsti, O. R. (1969). *Content analysis for the social sciences and humanities*, Reading, MA: Addison-Wesley.
- The Muslim 500 (2025). *The World's 500 Most Influential Muslims*. Jordan. The Royal Islamic Strategic Studies Centre. <https://themuslim500.com/about-us/>
- A Common Word Between Us & You (2007). <https://www.acommonword.com/signatories/>
- Kasiram, Moh. (2008). *Metodologi Penelitian Kuantitatif-Kualitatif*. UIN Malang Press.
- Neuendorf, K. A. (2002). *The content analysis guidebook*. Thousand Oaks, CA: Sage.

References

- A Common Word Between Us & You (2007). <https://www.acommonword.com/signatories/>
- Abdullahi, Mohammad Ismail, & Ramezani, Hassan (2023). System of Social Mysticism; Identity and Targeting with Emphasis on the Thought of Imam Khomeini. *Sadra'i Wisdom*, 11(1), 1-16. (In Persian)
- Arastekhoo, Mohammad (1991). *Criticism and Perspective on the Dictionary of Socio-Scientific Terms*. Gostareh. (In Persian)
- Bin Hafiz, Omar bin Muhammad bin Salem (2003). Interview with Al-Ahram Al-Arabi Magazine. <https://alhabibomar.com>
- Bin Hafiz, Omar bin Muhammad bin Salem (2003). Interview with the Yemeni electronic newspaper Al-Mutamarnet. <https://alhabibomar.com>
- Bin Hafiz, Omar bin Muhammad bin Salem (2003). Interview with Yemeni newspaper, September 26. <https://alhabibomar.com>
- Bin Hafiz, Omar bin Muhammad bin Salem (2008). Interview with Al-Jadwa Newspaper. <https://alhabibomar.com>
- Bin Hafiz, Omar bin Muhammad bin Salem (2009). Interview with the New York Times. <https://alhabibomar.com>
- Bin Hafiz, Omar bin Muhammad bin Salem (2010). Interview with the Yemeni magazine "Shaa'a al-Amal". <https://alhabibomar.com>
- Bin Hafiz, Omar bin Muhammad bin Salem (2011). Interview with SBS Australia. <https://alhabibomar.com>
- Bin Hafiz, Omar bin Muhammad bin Salem (2021). *Omar Al-Hafiz's official website*. <https://www.alhabibomar.com>
- Braun V., & Clarke, V. (2022). *Thematic analysis: A practical guide*. SAGE.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, 3(2):77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Braun, V. Clarke (2024), Supporting best practice in reflexive thematic analysis reporting in Palliative Medicine: a review of published research and introduction to the Reflexive Thematic Analysis Reporting Guidelines (RTARG), *Palliat. Med.* 38 (6): 608–616. [10.1177/02692163241234800](https://doi.org/10.1177/02692163241234800)
- Fayyūmī, Aḥmad ibn Muḥammad (1986). *Al-Misbah al-munir fi gharib al-Sharh al-Kabir*. Hejrat. (In Persian)
- Guest, G., Bunce, A., & Johnson, L. (2006). How many interviews are enough? An experiment with data saturation and variability. *Field Methods*, 18(1). 59–82. <https://doi.org/10.1177/1525822X05279903>
- Holsti, O. R. (1969). *Content analysis for the social sciences and humanities*, Reading, MA: Addison-Wesley.
- Ibn Faris, Ahmad (1979). *Dictionary of comparisons*. (Abdul Asalem Mohammad Haroun, Trans.). Dar al-Fekr.
- Ibn Manzur, Jamal al-Din (1990). *Lisan al-Arab*. Dar Sader. (In Arabic)
- Ibn Sina, Hussein Ibn Abdullah (1996). *Signs and Warnings*. al-Balagha. (In Persian)
- Javadi Amoli, 'Abdullah (1996). *The Epic and Mysticism*. Raja Cultural Publishing. (In Persian)
- Kasiram, Moh. (2008). *Metodologi Penelitian Kuantitatif-Kualitatif*. UIN Malang Press.
- Lapidus, Ira M. (2002). *A History of Islamic Societies*. Information Publications. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi (2019). *In Search of Islamic Mysticism*. Imam Khomeini's Educational and Research Institute. (In Persian)
- Moin, Mohammad (2002). *Moin Encyclopedic Dictionary*. Adena. (In Persian)
- Moones, Hossein (2005). *The History of Maghreb and Its Civilization*. Astan Quds Razavi. (In Persian)
- Moosaghi, Seyed Ahmad (2002). *Contemporary Islamic Movements*. SAMT. (In Persian)
- Motahari, Morteza (2017). *Man and Faith*. Sadra. (In Persian)
- Nasr, Seyyed Hossein (2012). *Manifestations of Spirituality in the Islamic World* (Fatemeh Shah Hosseini, Trans.). University of Religions and Denominations.
- Neuendorf, K. A. (2002). *The content analysis guidebook*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Qarqarachi, Akram, Hassanzadeh, Shahriar, & Naseri, Nasser (2022). A Study of Social Mysticism in the Artistic Thoughts of Shafi'i Kadkani and George Lukach. *Journal of Islamic Mysticism*, 18(71), 276-279. (In Persian)
- Rudgar, Mohammad Javad (2021). *Social mysticism (nature, principles, and functions)*. Research Institute for Islamic Culture and Thought. (In Persian)
- Schimmel, Annemarie (2002). *Mystical Dimensions of Islam*. Islamic Culture Publishing House. (In Persian)
- The Muslim 500 (2025). *The World's 500 Most Influential Muslims*. Jordan. The Royal Islamic Strategic Studies Centre. <https://themuslim500.com/about-us/>
- Yasrebi, Seyed Yahya (2008). *Theoretical Mysticism*. Bustan Ketab. (In Persian)